

דני פילק

פוסט-פופוליזם בישראל

המודל הדרום אמריקני של נתניהו '96

I.

בנימין נתניהו אוהב לראות את עצמו כנציג התרבות הפוליטית האמריקנית בישראל. כך רואים אותו גם רבים מן הפרשנים הפוליטיים בארץ. אך כפי שהורגלנו אצל נתניהו, הפער בין המציאות לדימוי העצמי גדול, ונראה שמקורות ההשראה של ראש הממשלה "צנועים" יותר. לא בצפון אלא בדרום אמריקה מקום השראתו. לתופעת נתניהו דמיון רב ל"מנמיזם", כפי שמכונה בארגנטינה שלטונו של הנשיא מנם (בן-עמי 1996). הדמיון בולט גם בסגנון הפוליטי ובמאפייני אישיות, אך לא בכך העניין העיקרי, אלא בדמיון מבני אשר מאפשר לדעתי להבין את ה"מנמיזם" ואת ה"ביביזם" כתופעות "פוסט-פופוליסטיות". במאמר זה אנסה לעמוד על הדמיון בין השניים ולהראות כי בחירתו של נתניהו, כמו בחירתו החוזרת של מנם, מבטאות בעת ובעונה אחת המשכיות וקרע עם התנועות הפופוליסטיות שלהן הם שייכים. לשם כך אציג הסברים שונים לתופעת הפופוליזם ואבחן כיצד מתמודדים עם סוגיה זו בספרות הישראלית. על רקע זה אציג גישה חלופית לתיאור ולהסבר של הפרויקט בארגנטינה ושל תנועת הליכוד בישראל כתופעות פופוליסטיות. לסיים אחזור לנקודת המוצא: מנם ונתניהו כתופעות פוסט-פופוליסטיות.

נתניהו ומנם מובילים, בתמיכת השכבות החלשות, פרויקטים הגמוניים ניאורליברליים במדינות שלא צעדו במסלול התיעוש והפיתוח הכלכלי האופייניים למדינות המערב. אמנם אצל נתניהו הפרויקט הניאורליברלי הוא במידה רבה רק בגדר "הבטחה", ואילו אצל מנם הוא כבר מציאות, אבל הקואליציה החברתית התומכת בו כבר כוננה. בשני המקרים מדובר במדיניות כלכלית ניאורליברלית המשולבת בשמרנות תרבותית ובלאומונות. שילוב זה אינו ייחודי כמובן למנם או לנתניהו; הריגניזם והטאצ'ריזם, או ה"חווה עם אמריקה" של הסנטור האמריקני ניוט גינגריץ' הם דוגמאות ל"הצלחות" פרויקטים דומים. ההבדל המשמעותי בין אלה לבין ה"מנמיזם" וה"ביביזם" הינו באפיון הקבוצות המרכיבות את הגוש ההיסטורי התומך בפרויקט ההגמוני. בדוגמאות הצפון אמריקניות והאירופיות, מדובר בחברות ה"שני שלישים", ברית בין השכבות העליונות למעמדות הביניים המורכבת מן הקבוצות האתניות השולטות, אשר מבצרות את ההגמוניה שלהן על חשבון השליש התחתון של החברה, שמורחק בעקביות ממוקדי הכוח וממשאבים כלכליים.

בארגנטינה ובישראל הפרויקט ההגמוני דומה אמנם, אך מרכיבי הגוש ההגמוני שונים. בישראל ובארגנטינה, השכבות החלשות, קורבנותיו העיקריים של הפרויקט הניאורליברלי, הם מרכיב מרכזי בגוש התומך בשני המנהיגים. כפי שניתן לראות מניתוח תוצאות הבחירות, הן בארגנטינה והן בישראל, תמכו השכבות החלשות באופן מסיבי במנם ובנתניהו. בערים כמו נתניה, אשקלון ואשדוד קיבל נתניהו מעל 60% מהקולות, בעיירות כגון אופקים, אור יהודה וקריית מלאכי קיבל נתניהו

מעל 70%. בארגנטינה, הראה החוקר מורה אי-אראוחו, הצביעו בעד מנם האזרחים הנמצאים מתחת לקו העוני, רוב העובדים השייכים לאיגודים מקצועיים, וכמחצית מהעובדים הלא-מאוגדים. ב-1993, לאחר ארבע שנים של מדיניות ניאורליברלית, זכו מועמדים של מנם ב-57% מן הקולות של בני השכבות החלשות (Mora y Araujo 1995, 52; Boron 1995, 42). בארצות-הברית או באנגליה נתמכו פרויקטים ניאורליברליים על-ידי קבוצות חברתיות שלפחות בשלב ראשון לא ניוזקו ממנו, ובמקרה אחר, זה של צ'ילה, הושלטה מדיניות כלכלית-חברתית דומה על-ידי שלטון דיקטטורי. העניין המכריע, המשותף למשטר הארגנטיני והישראלי, והטעון הסבר, הוא העובדה כי הפרויקט הניאורליברלי זוכה בבחירות חופשיות לתמיכה עצומה מצד אלה הניזוקים ממנו במישרין, וכי נוצר נתק ברור בין אינטרסים כלכליים לעמדות פוליטיות. אך לפני שאתמודד במישרין עם השאלה הזו אני מבקש להרחיב בתיאור הדמיון בין שני המשטרים, שכל-כך הרבה דברים מפרידים ביניהם.

דמיון ראשוני בולט קיים ברמה של מראית העין, בתדמית ובסגנון הפוליטי של מנם ונתניהו. כפי שנראה בהמשך, פרוץ ובגין, המנהיגים המרכזיים בדור הקודם של הפרונוזים ושל הליכוד, בלטו בכושר הנאום שלהם, בלשונם המשובחת וביכולת לתקשר באופן בלתי-מתוחך עם תומכיהם, נתניהו ומנם, לעומתם, הם מנהיגים בעלי שפה דלה ופשוטה וכושר רטורי מוגבל. הם נבנים על רגישות מרשימה לסקרי דעת קהל ועל שימוש במדיה הטלוויזיוני (Nun 1995, 84). בתיאור הבא של מנם יוכל הקורא הישראלי לזהות את נתניהו: "מנם אינו נשיא העושה שימוש בטלוויזיה, אלא כולו נוצר על-ידי הטלוויזיה, הוא תוצר פנטסמטי של המרקע הטלוויזיוני" (Casullo 1994). הסוציולוג הארגנטיני נון משווה את מנם למטיפים האבנגליסטים הטלוויזיונים, והעיתונאית הישראלית חנה קים משתמשת באותו דימוי כדי לתאר את נתניהו (Nun 1995; קים 1996). נתניהו ומנם הם מנהיגים של טורי רכילות, כוכבי אופרת סבון שמתחילה אצלנו עם סיפור הקלטה, דרך גינוניה של שרה, צילומים של יאיר נתניהו, ועד לפרק האחרון בזמן כתיבת חיבור זה: שמועות על פרסום ספר בידי בעלה לשעבר של שרה נתניהו. ה"סאגה" של מנם מתחילה בגירוש אשתו מן המשכן הנשיאותי, וממשיכה במאבק על אהבת הבנים, במותו הטרגי של הבן הבכור ובפרסום אינספור ספרים רכילותיים על חייהם הפרטיים של הנשיא ושל אנשים אחרים בסביבתו הקרובה (Wargon 1994).

פן שני בדמיון הוא בתכונות האוטוריטריות של שניהם, הבח המופגן כלפי המפלגות הפוליטיות, כולל המפלגות שבראשן הם עומדים והנטייה להשמיע מעת לעת איומים מרומזים כלפי האופוזיציה (מנם אמר פעם שעל המפגינים נגדו לזכור שבארגנטינה היו נעדרים, נתניהו, במשבר הראשון, הגיב בהסתה נגד האופוזיציה). פן שלישי, מהותי יותר, נוגע למגמה של צמצום ההפרדה בין הרשויות. אצל מנם מגמה זו מתבטאת, בין היתר, בשימוש מופרז (לעומת נשיאים קודמים) בצו הנשיאותי ובהטלת וטו על החלטות הקונגרס מחד גיסא, ועל הרחבת מספר השופטים בבית הדין הגבוה מאידך גיסא ומיניו שופטים "מטעם" (אקוניה טוען שהרשות המבצעת התעצמה אצל מנם באופן שגובר על יכולת הבקרה של מנגנוני הדמוקרטיה [Acunia 1995, 13]). אצל נתניהו אותה מגמה מתבטאת בתמיכתו ב"חוק לבחירה ישירה", בסגנון עבודה מנותק מהכנסת, בהתקפות על בג"ץ הבאות מסביבתו הקרובה ובביקורת המרומזת שנשמעה מפיו. פן נוסף נוגע לסביבתם הקרובה של שני המנהיגים. סידיקרו משתמש במונח "אנטי-אליטה" כדי לתאר את הסביבה של מנם עם הגיעו לשלטון (Sidicaro 1995, 126-127). כוונתו במונח זה ל"אנשים אשר יש להם רצון לעסוק בפוליטיקה, אך אינם זוכים להכרה ולמוניטין על מנת להיות מקובלים על-ידי האליטות הקיימות בשדה הפוליטי", ואפשר להוסיף על כך – גם לא על-ידי האליטות בתחומי עיסוקיהם המקצועיים, כגון עסקים, עיתונות או אקדמיה. דומני שהגדרה זו מתאימה גם לכמה מן האנשים הבולטים המקיפים את נתניהו, כגון אביגדור ליברמן, פישלר, דוד בריאלין או דורי גולד.

ברמה עמוקה יותר, הדמיון בין מנם לנתניהו נוגע הן לפרויקטים ההגמוניים שהם מובילים והן להרכב הגושים ההיסטוריים שמהם מורכבת ההגמוניה בשני המקרים. הפרויקט המנמיסטי גרם לשינוי מבני של החברה והמדינה בארגנטינה. הברית בין מנם לבין בעלי ההון הגדולים (אשר חלקם נציגים של בנקים אמריקניים) אפשרה ליישם תוכנית כלכלית שכללה צעדי הפרטה מואצים ואדירי היקף של המשק הלאומי, פגיעה משמעותית באיגודים המקצועיים ובהסכמי העבודה (תחת הכינוי "הגמשת תנאי העבודה"), פיטורים המוניים בסקטור הציבורי (50,000 עובדים חסרי קביעות

פוטרו בתוך שנה וחצי), הגבלת זכות השביתה של עובדים במגזר הציבורי באמצעות צו נשיאותי, חלוקה-מחדש של העושר עם הגדלת חלקן של השכבות הדומיננטיות, פירוק מה שנשאר ממדינת הרווחה (כולל הידרדרות חריפה של החינוך הממלכתי ובמקביל סבסודם של בתי-ספר פרטיים, ירידה תלולה ברמת שירותי הבריאות הציבוריים, קריסתה של מערכת הפנסיה הציבורית והקמת קרנות פנסיה פרטיות). כתוצאה מתוכניתו הכלכלית השתפרו המדדים המקרו-כלכליים של המשק הארגנטיני, אך העוני והאבטלה הגיעו לרמות שלא היו ידועות בארגנטינה עד אז (Boron 1995, 26). הפך לסוכן הפוליטי של הליברליזם (Altamirano 1994).

אם ניתן לנתח את הפרויקט המנמיסטי על-פי תוצאותיו, את הפרויקט של נתניהו יש לשפוט בשלב זה על-פי הצהרותיו, אלה המושמעות מפיו ומפי הסובבים אותו (כגון "טנג' החשיבה" אשר הקים עבורו פטרונו לאודר), וכן על-פי ניתוח ההצעות לקיצוץ בתקציב המדינה. בדומה למנם מציע נתניהו הפרטה מואצת, הפחתת מסים ישירים, קיצוץ בהשקעות הרווחה וצעדים המהווים בעצם התקפה חזיתית על מדינת הרווחה, כגון ביטול האופי האוניברסלי של הקצבות, תשלום עבור שירותי בריאות בזמן השימוש, ביטול הטבות לאוכלוסיה הקשישה, וכדומה.

עבור חלק ממרכיבי הגוש ההיסטורי, בעלי ההון הפיננסי בארגנטינה, ובישראל – המתנחלים והפריפריה שלהם מצד אחד והחרדים מצד שני (ראו מאמרו של פישר בגיליון זה), הבחירה במועמד הפופוליסטי היא רציונלית ללא ספק. אך מה לגבי השכבות העממיות? איך להסביר את תמיכת השכבות החלשות במנם למרות התוצאות הקשות של מדיניותו הכלכלית? איך להסביר את התמיכה בנתניהו על-ידי מי שיהיו הקורבנות העיקריים של תוכניותיו אם יצליח ליישמן (כשעל-פי הסקרים, רוב הציבור גם אינו מזדהה עם עמדותיו בקשר לסכסוך)? האם רק במונחים של דמגוגיה, מניפולציה או פרימיטיביות?

כפי שצינתי קודם, רוב הפרשנים רואים זאת כביטוי למניפולציה דמגוגיה. מובן שאצל שני המנהיגים יש אלמנט לא קטן של דמגוגיה (הבטחותיו של מנם להנהיג "מהפכה יצרנית" או לגרום להגדלתו המיידית של השכר, או שימושו הציני של נתניהו בפיגועים ובדיבוריו על "שלום בטוח"). אבל מי שמסתפק ברמת ניתוח כזו אינו יכול להבין את התהליכים שהביאו את השניים לשלטון. כדי לנסות להשיב על השאלה עלי לחזור להשוואה בין שתי התופעות הפופוליסטיות המקוריות, הפרוניזם של פרוץ והליכוד של בגין, שעליהן נבנו מנם ונתניהו. השוואה זו אפשרית רק במסגרת תיאורטית אשר תאפשר לנו להבין את סוגיית הפופוליוזם בכללותה. אך בטרם אציג את המסגרת הזו אבחן מודלים שונים להסבר הפופוליוזם ואתמודד עם מגבלותיהם.

II

למושג "פופוליוזם", כמו למושג "פופולוס" (עם), משמעויות רבות. זהו מסמן הצף בין מסומנים רבים. המושג מופיע בשכיחות רבה, הן באמצעי התקשורת והן בהגות הפוליטית, אך בהירותו נמצאת ביחס הפוך לשכיחות שימושו. המושג מתייחס לתופעות שונות בתכלית, כגון הפופוליוזם האמריקני של סוף המאה ה-19, ה"גרודני" הרוסי, הפרוניזם וה"ואריגים" בדרום אמריקה בשנות הארבעים, הדמוקרטיה השוויצרית, "משמרות הברזל" ברומניה, ולדעת אחדים אפילו הפשיזם הוא סוג של פופוליוזם. האם ניתן למצוא מכנה משותף לתופעות אלו? האם הפופוליוזם הוא אידיאולוגיה, ארגון פוליטי, שיטת משטר, או ביטוי פוליטי למעמד כלשהו? אלה הן רק מקצת השאלות שעליהן מנסה הדיון בפופוליוזם לענות. מבחינתנו חשוב גם לבדוק את ההקשר הישראלי של הדיון בפופוליוזם, שכן נתניהו יוצג כאן כמנהיג פוסט-פופוליסטי, שהופעתו בזירה הפוליטית מסמנת ברובמן המשכיות וקרע עם הפופוליוזם הבגיני.

לתופעה הפופוליסטית ביטויים רבים, וגם להתמודדות התיאורטית עמה פנים רבות, החל מגישות השוללות קיום תופעה פופוליסטית אחידה, וכלה בנסיגות מורכבים להסביר את המשותף.

חוקרים אחדים מסתפקים בתיאור היסטורי של המקרים הפרטיקולריים, למשל פופוליוזם אמריקני, הפרוניזם, הפופוליוזם ה"גרודני", ומתייחסים לכל מקרה כאל תופעה ייחודית תוך התעלמות מן המכנה המשותף ביניהם (למשל, Hennessy 1969). אחרים "מדללים" את המושג, עד כדי איבוד

ייחודו (לקלאו מכנה אותן "גישות נהיליסטיות"), כגון שרלו, הרואה בפופוליזם מימד של הפוליטיקה העכשווית הקיים בכל תנועה וצורת שלטון, אמצעי להשגת לגיטימציה בפוליטיקה ההמונית בתימינו (Charlot 1984). טאנגייף אף טוען שכל ההוויה החברתית-פוליטית העכשווית היא פופוליסטית, ומדבר על "טלה-פופוליזם" בתור המצב שבו מרחב המרקע מחליף את המרחב הציבורי וגיוס התמיכה הפוליטית נעשה באמצעות פנייה להמון אמורפי. מדובר, אם כך, ברדוקציה של הפופוליזם לרמגוגיה מדיאטית (Tanguieff 1995). זו גישה תיאורית לתופעה שבורחת בעצם מהתמודדות עמה, שכן גם אם מדובר במימד של הפוליטיקה יש צורך להסביר את מאפייניו מחד גיסא, ולהסביר את המאפיינים הייחודיים של התופעות הספציפיות הנחשבות פופוליסטיות, מאידך גיסא.

בין המערערים על קיומה של מהות משותפת לתופעות הפופוליסטיות השונות אנו מוצאים גם את מרי קנובן (Canovan 1981), שעל אחת הקטגוריות התיאורטיות שהיא מציגה מתבסס יונתן שפירא בריון שלו על פופוליזם בישראל בספרו, חברה בשבי הפוליטיקאים (שפירא 1996). זהו טעם מספיק להתעכב בפירוט-מה על גישתה. קנובן מסתייגת מן הנסיונות להגדיר את המושג, או להצביע על המהות המשותפת לכל התופעות הפופוליסטיות. היא טוענת שהשוני הגדול בין מגוון התופעות הפופוליסטיות מכשיל כל ניסיון כזה. לכן, במקום לנסות להגדיר את המושג באופן מהותני היא מציעה לעסוק בבניית טיפולוגיה של הפופוליזם. קנובן מבינה את הפופוליזם כמרחב תופעות שיש ביניהן דמיון משפחתי (במובן הוויטגיינשטיאני של המונח). לדעתה ניתן לחלק מרחב זה לשתי "משפחות פופוליסטיות": פופוליזם אגררי ופופוליזם פוליטי.

הפופוליזם האגררי כולל את המקרים שבהן תנועות פופוליסטיות מבטאות מאבקים ואינטרסים של קבוצות חברתיות הקשורות לעבודת האדמה (Canovan 1981, Chaps. 2-3). למרות שקנובן מודה שקיימת המשכיות בתוך משפחה זו, היא טוענת שאי-אפשר להעמיד אותה על מהות אחת, ולכן היא מחלקת את הקטגוריה לשלוש תת-קבוצות: רדיקליזם של בעלי חוות (הפופוליזם האמריקני), תנועות איכרים (למשל בהונגריה) וסוציאליזם אגררי של אינטלקטואלים (גרודניקי). המשפחה השנייה, זו של הפופוליזם הפוליטי, מאופיינת בהיותה שילוב בין ההמונים לבין מנהיגים המנסים להגיע לעמדות כוח בתמיכתם (שם, פרקים 4-7). גם משפחה זו מתחלקת לכמה תת-קבוצות, וברצוני להדגיש שתיים מהן: דיקטטורה פופוליסטית, ומה שקנובן מכנה "פופוליזם של פוליטיקאים". הדיקטטורה הפופוליסטית מאופיינת על-ידי חתירה למודרניזציה, מנהיגות דמוגית ויחס מניפולטיבי בין המנהיג להמון. הדוגמה הקלאסית של קנובן היא הפרוניזם, אבל היא מתקשה להסביר מדוע היא מכנה בשם "דיקטטור" מנהיג שהגיע לשלטון בבחירות חופשיות, ושכין היתר התיר בפעם הראשונה הצבעת נשים (גם אם אין להתכחש למרכיבים מאוד לא דמוקרטיים בשלטון הפרוניסטי). קנובן כנראה מודעת לבעיה, והיא מסייגת (או סותרת) את תיאור התנועות האלה כתופעות של מניפולציה בהמון, כשהיא כותבת: "מסקנתנו היא אפוא, שהתמיכה בדיקטטורים עממיים כגון פרון ולונג ניתנת להבנה כרציונליזם אינסטרומנטלי במצב מסובך, ולא כעדות לפתולוגיה של ההמון" (שם, 169).

הקטגוריה השנייה שעליה ברצוני להתעכב היא "פופוליזם של פוליטיקאים". זו לדעתי הקטגוריה הבעייתית ביותר אצל קנובן. היא מנסה להגדיר אותה בדרכים שונות, וריבוי הדוגמאות, אשר אינן קשורות זו לזו, משקף את בעייתיות ההגדרה. קנובן מתארת פופוליזם של פוליטיקאים כנסיונם של אלה לפנות באופן רחב ביותר ל"עם" במטרה להיבחר. אך בניסיון לתחום את הקטגוריה היא עושה שימוש בתכונות המאפיינות כל פופוליזם, כמו עצם הפנייה ל"עם" או הרתיעה מפוליטיקה מפלגתית. בניסיון נוסף למלא את הקטגוריה תוכן היא משווה את הפופוליזם של הפוליטיקאים ל"מפלגת כל-בו" (catch all party). השוואה זו בעייתית, כי הופעתה של "מפלגת הכל-בו" קשורה לשינוי בשדה הפוליטי (Kircheimer 1980), ולא בהכרח לפרוגרמה פופוליסטית (באופן תמוה, אך בצורה שמדגימה עד כמה רעועה הקטגוריה הזו, טוענת קנובן שפופוליזם של פוליטיקאים מאפיין בעיקר פוליטיקה בעולם השלישי, בעוד "מפלגת הכל-בו" צומחת דווקא בארצות-הברית ובאירופה). אי-הבהירות הזו מביאה את קנובן לכלול בקטגוריה הבעייתית דוגמאות דרום אמריקניות, ובכלל זה הפרוניזם, שהיה, כזכור, האב-טיפוס של קבוצה אחרת, הדיקטטורה הפופוליסטית. בשלב זה מתברר כי הטיפולוגיה של קנובן גם אינה מצליחה לכלול את מורכבותה של התנועה הפרוניסטית.

בניסיון אחרון להגדיר את הקטגוריה היא מטשטשת אותה ללא-תקנה כשהיא מייחסת לפופוליוז של פוליטיקאים "כל ניסיון לפנות לעם כדי להשיג רוב בבחירות". כל מפלגה גדולה מתאימה כיום לתיאור הזה והספציפיות של התופעה הפופוליסטית נעלמת, בבחינת תפסת מרובה לא תפסת.

כשקובן מכנה את המשפחה הפופוליסטית הראשונה "פופוליוז אגררי", היא שמה את הדגש על ההרכב החברתי של הפופוליוז. בכך היא מיישמת באופן חלקי גישה תיאורטית ותיקה המנסה להסביר את התופעה כביטוי (ארגוני ואידיאולוגי) למעמד כלשהו. זו מסגרת ההסבר של גישות מרקסיסטיות קלאסיות, אך לא רק שלהן. מקורה בניתוח שהציע מרקס לתמיכה העממית הרחבה אשר לה זכה נפוליאון בונפארטה, ה"בונאפרטיזם" והצגתה כביטוי לאינטרסים ולתודעה של מעמד בעלי האדמות הזעירים (Marx 1977). הרדוקציוניזם המעמדי של גישות אלה (Penia 1965) מקשה עליהן להסביר את העובדה שבהקשרים שונים תופעות פופוליסטיות קשורות למעמדות שונים: איכרים במקרה של ארצות-הברית, פועלים במקרה של הפרונזים, קונגלומרט רבי-מעמדי עם מרכיב אתני חזק במקרה של אפריה (Apra) בפרו. אפילו הפופוליוז הרוסי היה יותר בבחינת ביטוי לתפיסתם של אינטלקטואלים שנטו לאידיאליזציה של האיכר, מאשר ביטוי אוטונומי של האיכרים עצמם.

לנוכח הניסיון הבעייתי להסביר את הפופוליוז על-פי ההרכב החברתי, ניסו חוקרים אחרים לחפש את המכנה המשותף למגוון התופעות הפופוליסטיות במישור האידיאולוגי. הוגים אלה טוענים בעצם שהפופוליוז הוא אידיאולוגיה והם מנסים לשרטט את קווי העיקריים. כך, למשל, בהגדרתו המינימליסטית של ישעיהו ברלין: "פופוליוז הוא האמונה בערך השייכות לקבוצה או לתרבות" (McRae 1969, 156). רוב הנסיונות להבהיר את הקווים העיקריים של האידיאולוגיה הפופוליסטית מקבלים את שני עקרונות היסוד שהציע שילס (Shils 1956, 58): 1. רצון העם כעיקרון עליון, 2. קשר בלתי-אמצעי בין המנהיג לעם. ויילס מציג גרסה מפותחת יותר המבוססת גם על עקרונות אלו. ויילס טוען שהמידות הנעלות (virtues) נמצאות אצל העם הפשוט, שהוא רוב העם, ובמסורות העממיות (Wiles 1969, 66-69). מתפיסה זו, המשותפת על-פי ויילס לכל התופעות הפופוליסטיות, נובעים מאפיינים נוספים, ובהם הקשר המיסטי עם המנהיג, העדר אידיאולוגיה קשיחה, ארגון רופף, מגמות אנטי-אינטלקטואליות ואנטי-ממסדיות ומטען רתי מסוים (הכולל בדרך-כלל ביקורת על הממסד הדתי ופוטנציאל של התנגשות איתו). תיאורטיקן אחר, מקריי (McRae 1969), רואה אף הוא את הפופוליוז כמבטא אמונה ב"קהילה" ובעם כמקור כל הטוב, געגועים לעבר מיתי ואנטי-אליטיזם. בבסיס כל אלה הוא רואה "פרימיטיביזם אשר מתגעגע לקהילה אגררית" (שם, 162).

הגישות הרואות בפופוליוז אידיאולוגיה מבהירות את מרכיביה העיקריים ובכך מסייעות לאתר את גבולות ה"משפחה" של התופעות הפופוליסטיות, את נקודות העוגן (points of caption) של המסמן. עם זאת, הרדוקציה של תופעה חברתית למרכיב האידיאולוגי אינה פחות מגבילה מאשר הרדוקציה המעמדית. כפי שלקלאו (Laclau 1978) טוען, דיון על פופוליוז רק בתור אידיאולוגיה אינו מאפשר להבין איך מתקשרת האידיאולוגיה הפופוליסטית לתופעה החברתית הפופוליסטית, איך מתורגמת האידיאולוגיה למוביליזציה חברתית. בעיה נוספת של הסברים המבוססים על עקרונות כגון "רצון העם כעיקרון עליון" או "העם כמקור למידות הנעלות" היא כלליותם, הגורמת לאובדן הספציפיות של התופעה הפופוליסטית. כמו כן, עמימות המושג "עם" אינה פחותה מעמימותו של המושג פופוליוז ויש כאן בעצם ניסוח טאוטולוגי. וורסלי (Worsley 1969, 247) מודע למגבלות אלו וטוען משום כך שהפופוליוז הינו תסמונת, מימד של כל פוליטיקה, ולא תופעה בעלת ספציפיות (ובכך מצטרף למעשה לגישה המפרשת את הפופוליוז כמאפיין של הפוליטיקה ההמונית).

בהסברים אלה טמונה גם גישה טלאולוגית – "וויגית" – להיסטוריה, הרואה אותה כתהליך ליניארי ומתקדם המוביל מ"פרימיטיביות" ל"מודרניות" (ותפיסתו של מקריי היא דוגמה טובה לכך). יוצאים מכלל זה כמה מן הכותבים הקבועים בכתב-העת טלוס (Telos), בעיקר פיקונה (Piconne, 1995), המדגישים את היסוד האידיאולוגי תוך ביקורת על ההנחות הטלאולוגיות של ההסבר. מדובר בגרסה מיוחדת של תפיסה קהילתית (קומוניטריאניזם), המבקרת את הדמוקרטיה הליברלית על מגבלותיה ושואפת למודל פוסטמודרני שניסוחו טרם הושלם ולפיו האורגניות של הקהילות המכוונות את היחידות הפוליטיות היסודיות ביותר היא "פונקציה של הפנמת כללים

ותקנות הנוגעים להתנהגות חברתית, פתרון סכסוכים וציפיות כלליות שהכל שותפים להם" (שם, 53). פיקונה טוען שהפוליטיקה המודרנית גורמת לריחוק ולניכור והיא מאבדת את ביסוסה בעולם החיים, ולכן יש צורך בתנועה פופוליסטית שתושגת על קהילות קטנות אשר להן תפיסה משותפת של הטוב. גישות אלה נראות לי כניסוח פוסטמודרניסטי של האידיאולוגיה ה"נרודניקית": פרי עטם של אינטלקטואלים, לא פרי של תנועה עממית ממשית. כמו הנרודניקי, יש אצל הוגים אלו כמיהה לחיים "אותנטיים" המעוגנים בעבר מימי (במקרה זה, הקהילות האגריות בארצות-הברית), ובולטת גם הביקורת על המודרניות. להבדיל מתפיסות אחרות שסקרתי עד כה, הוגים אלה חוקרים את התופעה הפופוליסטית כדי להציע פרוגרמה פופוליסטית משלהם. למרות הסגנון הפוסטמודרניסטי, הפרוגרמה הזו נראית לעתים פרה-מודרנית והיא גולשת בקלות כמעט עד לדרוויניזם חברתי. פיקונה כותב, למשל, כי "קהילות אורגניות נאלצות ללמוד משגיאותיהן שלהן ולשאת במחיר התוצאות המעשיות של הכרעותיהן המסוימות, ואם לא כן הן מתפרקות ונטמעות בקהילות בעלות חיוניות רבה יותר" (שם, 81).

ניסיון נוסף להסביר את התופעה הפופוליסטית הוא זה של הוגים פונקציונליסטים כגון ג'רמני ודיטלה (Germani 1965; Di Tella 1965). גם הם תופסים את ההיסטוריה כהתקדמות לקראת המודרניות, ואף הופכים את תהליך המודרניזציה לעיקרון ההסברי הבסיסי שלהם, אך הם אינם מסתפקים ברדוקציוניזם האידיאולוגי, בנוסח מקריי למשל, ומנסים לבנות מודל הסברי המקשר בין אידיאולוגיה, קבוצות חברתיות ודינמיקה חברתית. ג'רמני ודיטלה חקרו את הפופוליוזם הדרום אמריקני בכלל, ואת הפרוניזם בפרט. העיקרון ההסברי הבסיסי בתפיסתם הוא המושג מודרניזציה. שניהם מסבירים את הפופוליוזם כצורה אנומלית של מודרניזציה, המתאימה למדינות פריפריאליות. האופי האנומלי של המודרניזציה (אנומלי, לשיטתם, פירושו כמובן תהליך מודרניזציה שאינו מחקה את המודל האירופי, הנתפס על-ידם כנורמטיבי) בא לידי ביטוי בכך שצורות ההתארגנות של הקבוצות החברתיות אינן אוטונומיות (מפלגות עובדים, למשל). מכאן נובעת הגדרתו של דיטלה את הפופוליוזם בתור "תנועה פוליטית הנהיגת מתמיכת המוני מעמד הפועלים העירוני או הכפרי אבל איננה צומחת מתוך הכוח הארגוני האוטונומי של אף אחד משני המגזרים האלה" (Di Tella 1965, 47). התנועות הפופוליסטיות הן הטרונומיות, ביטוי למניפולציה המופעלת על הקבוצות הכפופות על-ידי האליטות. גם ג'רמני רואה בהעדר אוטונומיה בקרב הקבוצות התומכות במנהיג או במדיניות הפופוליסטיות את אחד המאפיינים העיקריים של התופעה. בתהליך המודרניזציה במדינות הלא-מפותחות, תהליך אשר לידם הינו הכרחי וחד-כיווני, המוביליזציה של ההמון מתבצעת דרך צורות ארגון "אנומליות". הסיבה לאנומליות זו נמצאת בכניסתם ה"מוקדמת" של ההמונים לחיים הפוליטיים הנגרמת, לפי ג'רמני, בגלל ההשפעה של פעולת ההמונים במדינות המפותחות, מה שהוא מכנה "אפקט ההפגנה". השותפות הלא-בשלה של ההמונים בפוליטיקה אינה מאפשרת להם לפתח ארגונים עצמאיים. דיטלה טוען שהפופוליוזם הינו הכוח המודרניזטורי העיקרי במדינות לא מפותחות שבהן התהליך האירופי אינו אפשרי (ודווקא בגלל השפעתן של המדינות המפותחות). בניסיון לחרוג מעבר להסברים מעמדיים פשטניים ולהימנע מרדוקציוניזם אידיאולוגי, דיטלה מבקש להבין את הפופוליוזם כשילוב של אליטה מתוסכלת, המון משולהב ואידיאולוגיה המקשרת בין מנהיגים לעם. הוא בונה טיפולוגיה של תנועות פופוליסטיות המבוססת על האפיון המעמדי של האליטה ומידת המקובלות שלה בקרב המעמד שאליו היא שייכת.

עבודתיהם של ג'רמני ודיטלה היוו בסיס למחקרים ולדיונים רבים, וזכו להערכה וגם לביקורת לא מעטה. עיקר חולשתם, לדעתי, היא בתפיסה הטלאולוגית והנורמטיבית של המודרניזציה, שגורמת להם, בין היתר, להתעלם מקיומן של תופעות פופוליסטיות במדינות מפותחות. כמו כן, הקביעה שהפופוליוזם הוא צורת התארגנות הטרונומית אינה מאפשרת לחשוב על התנהגותם והכרעותיהם הפוליטיות של בני השכבות העממיות אלא כעל תוצאה של מניפולציה בידי האליטה. מכאן גם ההנחה שצורות המוביליזציה ה"אנומליות" תתפתחנה לצורות מעמדיות כשהמניפולציה תיחשף וההמונים יגיעו להבנת מצבם האמיתי. שלושים שנה לאחר כתיבת הדברים האלה לא נראה שתהליך כזה התרחש במדינות שהיו מושא מחקרם של ג'רמני ודיטלה. חולשה נוספת נעוצה בנטייה של השניים להבין תהליכים היסטוריים כתוצאת פעילותן של אליטות, נטייה המביאה אותם לכשל מתודולוגי: תהליכים מאקר-פוליטיים מוסברים על-ידי משתנים מיקר-פוליטיים המאפיינים קבוצות אליטה פרטיקולריות (Shultz 1983, 7-8).

למרות הברלים עקרוניים בין התפיסות המרקסיסטיות לפונקציונליזם שמייצגים כאן ג'רמני ודיטלה, המרקסיות שותף לפונקציונליזם בקושי לראות בפופוליוזם דבר-מה מעבר לתודעה הטרונומית, לא בשלה, של מעמד הפועלים. התפיסות המרקסיסטיות הקלאסיות מציגות שני הסברים שונים לתופעות הפופוליסטיות: האחד, כפי שראינו, מסביר את הפופוליוזם כביטוי אידיאולוגי של מעמד מסוים (איכרים, למשל; menu peuple). האחר מסביר את התופעה כצורה של "תודעה כוזבת", הווה אומר, כביטוי לתודעה הטרונומית (Murmis and Portantiero 1971). המושג "תודעה כוזבת" מניח שמיקום מסוים ביחסי הייצור משתקף בהכרח כתפיסת עולם מסוימת. לכן התודעה ה"אמיתית" של הפרולטריון "חייבת" להיות תודעה סוציאליסטית מהפכנית. היות שהתודעה הפוליטית נתפסת כפונקציה של המיקום ביחסי הייצור ולא כתוצאה מתהליך שהוא עצמו מאבק פוליטי, כל תפיסת עולם שאיננה סוציאליסטית מוסברת כתוצאה של שליטה או מניפולציה. מכיוון שהתנועה הפופוליסטית איננה מסכנת את האינטרסים של הבורגנות, הצטרפותו של מעמד הפועלים לתנועה פופוליסטית נתפסת בהכרח כ"תודעה כוזבת". באופן פרדוקסלי, התיאורטיקנים המרקסיסטים ה"קלאסים", הליברלים והפונקציונליסטים מוצאים כר של הסכמה בהסבר התופעה הפופוליסטית: כולם רואים בה תוצאה של שליטה האליטה בהמון, מניפולציה והטרנומיה. הפופוליוזם חושף למעשה את המכנה המשותף המדרניסטי והרציונליסטי של שלוש הגישות האלה.

מול המכנה המשותף הזה בולטת עבודתו של ארנסטו לקלאו (Laclau 1978). מקוריותו בכך שהוא מציג את הפופוליוזם באור אחר, כביטוי למאבקים ולתהליכים דמוקרטיים ולא כביטוי של מניפולציה. נקודת המוצא שלו היא שלילת העמדה המרקסיסטית ה"אורתודוקסית" שמייחסת למיקומים הקיימים במישור של יחסי הייצור שיקוף הכרחי במישורים האידיאולוגי והפוליטי. טענתו של לקלאו היא שלכל מעמד יכולים להיות תכנים אידיאולוגיים שונים (לאומנות, פופוליוזם, וכו'). כשהספציפיות המעמדית מתממשת בביטוי המובחן והייחודי שניתן לתכנים השונים שאינם "מעמדיים" במהותם. ביטוי כזה נקבע על-פי האינטרסים הפרטיקולריים של כל מעמד ובכפוף לפרקטיקה פוליטית ואידיאולוגית ש"בחשבון אחרון" היא מעמדית. יש לציין שבשלב זה של התפתחותו ההגותית, לקלאו עדיין מקנה לניגוד המעמדי קדימות אונטולוגית ואפיסטמולוגית. המאבק ההגמוני בין המעמדות העיקריים הינו מאבק על עקרונות הביטוי האידיאולוגי המקשר בין הניגודים השונים: האם אלה כפופים לדפוסי הביטוי ולאיינטרסים של הבורגנות או לאלה של הפרולטריון. עם זאת, לקלאו מדע לכך שבפרקטיקה הפוליטית היומיומית באים לידי ביטוי ניגודים רבים, ולא רק הניגוד המעמדי. הוא טוען שהמרכיב הפופוליסטי אינו שייך לציר המעמדי אלא לציר שהוא מכנה "עממי-דמוקרטי". ציר זה נע בין שני קוטבי הניגוד: עם/גוש שולט. כלומר, הקיטוב הדומיננטי בפורמציה החברתית הדמוקרטית, לפי לקלאו, איננו בין מעמדות אלא בין הגוש השולט לכל שאר בני החברה ("העם", people, לאו דווקא במשמעות של "לאום") המורחקים מעמדות שליטה (שם, 193). לדעתו הפופוליוזם מציג "אינטרפלציות" (במונח האלטוסריאני של המושג) המכוננות סובייקטים בעלי אפיונים עממיים-דמוקרטיים כמכלול המנוגד לאידיאולוגיה השלטת. לקלאו מסייג את אמירתו ומוסיף שאין זה מן ההכרח שהפופוליוזם יהיה תמיד מהפכני; כדי לאפשר הופעתה של תנועה פופוליסטית די בכך שקיימת סיעה של המעמד (class fraction) המנסה לשנות את הגוש ההגמוני.

הסברו של לקלאו הוא לדעתי המתוחכם והמורכב ביותר, אך ברצוני לצרף לו מספר הסתייגויות. לקלאו עדיין מקנה לניגוד המעמדי, כפי שנקבע ברובד יחסי הייצור, קדימות אפירורית על פני ניגודים אחרים ולכן הוא אינו יכול אלא להבין תופעות פופוליסטיות מסוימות כמניפולציה (למשל, כשהוא טוען שכאשר סיעה של מעמד שולט זקוקה לשינוי בהרכב הגוש ההגמוני היא נוטה להשתמש במרכיבים פופוליסטיים כדי לגרור אחריה את השכבות העממיות). כמובן – ואולי זה הצד השני של הדווקציות המעמדי – לקלאו נוטה להדגיש יתר על המידה את המרכיב האידיאולוגי של הפוליטיקה, למשל כשהוא טוען שהפופוליוזם מציג ביטוי אידיאולוגי של מרכיבים עממיים-דמוקרטיים מול האידיאולוגיה השלטת, במקום להסביר את הביטוי הזה במונחים של בניית גוש קונטרה-הגמוני מול הגוש ההגמוני (הגוש אינו רק אידיאולוגיה; הוא כולל שילוב של קבוצות חברתיות, אידיאולוגיה ופרקטיקות תרבותיות ופוליטיות). הדגש על הפן האידיאולוגי וההתעלמות מהקבוצות המרכיבות את הגוש ההיסטורי, מביאים את לקלאו לכלול את הפשיזם בין

התנועות הפופוליסטיות. אילו היה ער יותר לאפיון של הקבוצות המרכיבות את הגוש הקונטרה־הגמוני, לא היה יכול לחשוב כפופוליסטיות תנועות שאינן מרחיבות את מעגל השייכות (inclusion) אלא מדגישות את העדרו.

לאחר שסקרתי את ההסברים השונים לתופעה הפופוליסטית אציג גישה אלטרנטיבית, אשר מפנימה את גישתו של לקלאו, אך משלבת אותה עם תובנות מעבודתו המאוחרת יותר על ההגמוניה (Laclau 1990; Laclau and Mouffe 1985). כך נוכל להבין את המושג "גוש היסטורי" כמורכב מקבוצות חברתיות שונות, סביב פרויקט הגמוני שנותן ביטוי לניגודים שונים (מעמדיים, לאומיים, אתניים, גנדריים וכדומה), כשהקשר ההיררכי בין המרכיבים השונים אינו קבוע מראש ולניגוד המעמדי אין קדימות אפריורית. הקשר בין המרכיבים השונים הוא תוצאה של הפרקסיס הפוליטי. הפרויקט ההגמוני טובב אמנם סביב האינטרסים של הקבוצות השולטות בתוך הגוש, אך מביא בחשבון גם את האינטרסים של הקבוצות הכפופות, ותוך כדי כך נוצרת זהות חדשה שהיא יותר מאשר ברית בין המרכיבים השונים של הגוש ההיסטורי עצמו.

פופוליזם הוא אפוא פרויקט קונטרה־הגמוני בראשיתו, שהופך לפרויקט ההגמוני עם נצחונו; הגוש ההיסטורי המרכיב אותו נבנה סביב הניגוד עממי/גוש שולט, המתפקד כסתירה עיקרית שסביבו ובמונחיו מקבלים ביטוי הניגודים האחרים. הגוש ההיסטורי הנבנה כך מאפשר לקבוצות חברתיות שעד כה היו מחוץ לתחומי השדה הפוליטי להיכנס לתוכו. תוך כדי השתתפותן בגוש ההיסטורי הפופוליטי מתכוננות הקבוצות האלה כסובייקט פעיל. מכיוון שמדובר בגוש היסטורי במובן שגראמשי הקנה למושג (Gramsci 1958), הווה אומר שהפרויקט ההגמוני מביא בחשבון גם את האינטרסים של הקבוצות הכפופות בתוך הגוש, אי־אפשר לפרש את השתתפותן של אלה בפרויקט הפופוליטי רק במונחים של מניפולציה והטרונומיה. עם זאת, מכיוון שהפרויקט מביא בחשבון גם את האינטרסים של הקבוצות השולטות בתוך הגוש, אין בכוחו לפתור באופן סופי את מצב הדיכוי של הקבוצות הכפופות.

כפי שציינתי קודם, הגוש ההיסטורי בהתהוותו אינו ברית פוליטית בין ישים חברתיים אוטונומיים בעלי זהות קבועה, אלא מערך יחסי גומלין הבונה ומשנה את זהותן של הקבוצות המרכיבות אותו. (אדון בעוצמתה של זהות זו בהמשך, כשאבחן תופעות פוסט־פופוליסטיות.) ניתן, אם כך, לומר שפופוליזם הוא מסמן צף המתייחס לתופעות שונות, וכי ישנם מרכיבים פופוליסטיים שונים בתופעות פופוליסטיות שונות, אך גבולות התזוזה של המסמן, נקודת העוגן שלו, הם בקיומו של גוש היסטורי קונטרה־הגמוני, שנותן ביטוי לניגודים שונים סביב ציר מרכזי אחד, הניגוד עממי/גוש שליט. גוש הגמוני הכולל קבוצות חברתיות שהורחקו עד כה ונדחקו לשוליים והן נכנסות לשדה הפוליטי ומתכוננות כסובייקטים בתוכו באמצעות השתתפותן בגוש היסטורי. אופי הכניסה הזו לשדה הפוליטי הופך את השייכות לגוש ההיסטורי לחלק מזהותן של קבוצות אלה. בהרחבה זו של גבולות השדה הפוליטי, הפרויקט הפופוליטי הוא דמוקרטי. תנאי הכרחי כדי לכלול תופעה פוליטית ב"משפחה הפופוליסטית" הוא תפיסה של עם בתור מושא ההוראה העיקרי של השיח הפוליטי והסובייקט המדומיין שלו. אף־על־פי־כן, קיים הבדל בין גושים היסטוריים פופוליסטיים שבהם באים לידי ביטוי גם האינטרסים של קבוצות כפופות שעד אז הורחקו לשוליים, לבין מרכיבים פופוליסטיים בגושים היסטוריים לאומניים, אשר לא רק שאינם מכניסים לשדה הפוליטי קבוצות שנרחקו החוצה אלא שהם בנויים על פרויקט של הרחקה (exclusion). נייר הלאקמוס של הפופוליזם הוא, אם כן, לא רק הצגת העם כרפרנט עיקרי, אלא ההרכב של הגוש היסטורי והאופן הדמוקרטי המכליל (גם אם באופן חלקי) או המרחיק של הפרויקט ההגמוני.

III

עתה ברצוני לדון בסוגיית הפופוליזם בספרות הישראלית. למרות שהמושג "פופוליזם" מופיע לעתים קרובות בדיון הציבורי הישראלי (בדרך־כלל כמלת גנאי), ולמרות שהליכוד מתואר על־ידי רבים כתנועה פופוליסטית, אין כמעט דיון במושג בספרות הישראלית. הביטוי משמש בעיקר כצורה של דה־ליגיטימציה. כך משתמשים בו, למשל, חסידי ה"כלכלה הנכונה" כדי להנמיך בערכן של הצעות אלטרנטיביות (ראו למשל את מאמריהם של אברהם טל או נחמיה שטרסלר בהארץ

[שטרסלר 1996]. אותה משמעות מקבל המושג פופוליזם אצל הוגים ליברלים, כגון מיכאל קרן המציג את הפופוליזם כאנטיזוה לפלורליזם, צמד ניגודים שבו הפופוליזם הוא "הרוע בהתגלמותו". הוא כותב: "פופוליזם, משמעו, החלפת הדרשיח הפלורליסטי המוסדר בחברה במגע ישיר ואינטואיטיבי בין ההמון לבין מנהיגים המגלמים כביכול את 'רצון העם'... אף שבישראל לא נוסדה מעולם תנועה פופוליסטית של ממש, חששו משקיפים בראשית שנות השמונים מפני גלישה של המונים משולהבים אחר מנהיגות פופוליסטית" (קרן 1996, 7). בתיאור זה אפשר לזהות את כל מגבלותיה של התפיסה הליברלית: ראייה חד-ממדית של עצמה האופיינית לתיאוריות הפלורליסטיות על כל מגבלותיהן; תפיסת הדמוקרטיה הייצוגית כדמוקרטיה אפשרית יחידה; העדפת הפן הליברלי על פני הפן הדמוקרטי – ראיית העם כריבון – במתח המבני שבמושג הדמוקרטיה הליברלית; ומעל לכל, הפחד מן ההמונים והחשש מפני כל תופעה פוליטית החורגת מן התוואי הצר של הפרלמנטריות הליברלי. בעמדה זו טמון אליטיזם בעל גוון גזעני, כמו זה שמבטא למשל המשפט הבא: "תומכי בגין, שרבים מהם היו פליטים מארצות ערב, נמשכו למדיניותו התקיפה כלפי הערבים ולרטרקיה הפופוליסטית" (שם, 8).

הגישות הליברליות, כמו אלה הפונקציונליסטיות וכן תפיסות מרקסיסטיות מסוימות, אינן מסוגלות להבין את ההיסטוריה אלא כביטוי לרצונות של האליטות (או המעמדות השולטים) ואת ההמון רק ככלי בדיהון. קרן מציג את "עילית הדעת" כניגודו המהותי של "ההמון המשולהב". מגבלות ניתוחו מביאות אותו למקד את התחלת הפופוליזם בישראל לאחר מלחמת לבנון, בלי להבין שהמהפך ב-1977 היה ביטוי לקיומה של תנועה פופוליסטית בישראל (בעוד הוא עצמו טוען שמערכת הבחירות של בגין ב-1981 היתה פופוליסטית). ההמון הנוטה אחרי התנועה הפופוליסטית מוצג כאי-רציונלי ואילו את הרציונליות, הנתפסת באופן אי-היסטורי כמהות נייטרלית (ולא כאפיון של דפוסי חשיבה שהם תוצאה של מאבק תרבותי/פוליטי בלתי-פוסק), מייחסים נציגי "עילית הדעת" לעצמם.

התייחסות אחרת לסוגיית הפופוליזם היא זו של העמותה לחקר מרקס והמרקסיזם, שילוב של מרקסיזם פשטני וציונות קונסטרוקטיביסטית מבית מדרשו של וולפנון. וולפנון מגדיר פופוליזם כ"שילוב של דמוגיה סוציאלית, דמוקרטיה ולאומנית" (וולפנון ואחרים 1982, 2). הוא רואה בפופוליזם תופעה "חסרת בסיס אידיאולוגי" אשר מסיטה את הפועלים מתודעה סוציאליסטית "אמיתית" וקובע את קיומה של "תכונת יסוד משותפת לכל התנועות הפופוליסטיות: כולן נבנות על הכיסופים לצדק חברתי ולשיפור במעמדו של ציבור העובדים, אולם אין הן מקדמות את החברה לפתרון יסודי, סוציאליסטי, של בעיות היסוד" (שם, 6). כמו ליברלים ופונקציונליסטים מניח וולפנון שהעם, ציבור העובדים, ההמון, הוא כחומר בידי המעמד הדומיננטי. אין כל אפשרות לכלול בפירוש המציאות שלו גם את תבונתם ואת מאבקהם של השכבות העממיות, המודעות לגבולות היכולת הפוליטית שלהן יותר מן האוטופיסט הסוציאליסטי. עם זאת, לפי תפיסתו הרדוקציוניסטית, האידיאולוגיה והמיקום הפוליטי חייבים לשקף את המיקום ברובד יחסי הייצור ואלה יישארו בעינם עד בואה של נקודת המפנה המהפכנית. זו נתפסת באופן טלאולוגי באופן המניח את האפשרות ל"סגירת החברתי" (closure of the social): אחריה תפתרנה בצורה "יסודית" כל "בעיות היסוד". תפיסה זו מביאה לכך שהפופוליזם נתפס רק כמניפולציה, שהרי אין הוא מביא אותנו לנקודת המפנה הנכספת.

הניתוח המפוקח ביותר של התופעה הפופוליסטית בספרות הישראלית הוצע לדעתי על-ידי יונתן שפירא. שפירא התייחס לסוגיה כבר בספריו הקדמים אליטות ללא ממשכים והודך לכוח (שפירא 1984, Shapiro 1991), אך בספרו האחרון, חברה בשבי הפוליטיקאים (שפירא 1996), הוא מקדיש לה דיון מיוחד. הוא מציג שם את היחלשותה של מפא"י כמפלגת המון ומנתח את מעבר הפוליטיקה הישראלית לעידן של פופוליזם. הוא מצטרף לאלה הרואים את הפופוליזם כניגודה של דמוקרטיה ליברלית, שבה יש לחברה האזרחית אוטונומיה והיא משמשת מקום לביטוי של חירות ועצמאות, הן ביחס למדינה והן ביחס למערכת הפוליטית. לטענתו, היחלשותה של מפא"י כמפלגה דומיננטית לא הביאה להתפתחות חברה אזרחית אוטונומית אלא להחלפת המנגנון המפלגתי בקשר ישיר, כריזמטי, בין הפוליטיקאים ל"עם".

שפירא מודע אמנם למורכבות הסוגיה, אך הוא בוחר לאפיין את הפופוליזם הישראלי באמצעות מה שקנובן מכנה "פופוליזם של פוליטיקאים", שהיא, כפי שצינתי קודם, הקטגוריה הבעייתית

ביותר בטיפולוגיה של קנובן. השימוש בקטגוריה זו מביא את שפירא עד לידי סתירות. כך למשל, הוא טוען שהפופולזיזם הוא מניפולציה של ההמון על-ידי הפוליטיקאים (אליטות): "הפוליטיקאים מגייסים את תמיכת העם כדי שיתמוך בשאיפותיהם להשפעה ולכוח במערכת הפוליטית"; אבל הוא טוען גם שהפופולזיזם הוא "היגרות של המנהיגים אחר רצונן ומאווייהן של השכבות העממיות" (שם, 8). נוסף על-כך, כמו דיטלה, גם שפירא נשאר ברמה המיקרר-פוליטית (שאיפותיהם להשפעה ולכוח של הפוליטיקאים) ומבקש להסביר באמצעותה גם תופעות מקרר-פוליטיות. וכמו בכל התיאוריות הרואות בפופולזיזם מניפולציה, אין הוא מסוגל להסביר מדוע ילכו ההמונים שולל אחרי מנהיגיהם בלי לייחס תבונה רק לאליטות, ולהמונים – רק את היכולת לשמש ככלי ריק בדיהן – גישה שהיא אנטי-דמוקרטית בעליל. בדומה להוגים פלורליסטים וליברלים מניח שפירא את סדרת הניגודים רציונליות/אירציונליות, רציונליות/רגש וכדומה ומציב את ההמונים בצדה האחד של המשוואה (למשל, כשהוא כותב על "מעבר מפוליטיקה בה מסוגלת המפלגה לשקול מהי מדיניות רצויה על-פי קריטריונים רציונליים, לפוליטיקה פופוליסטית" [שם, 113], או על "כניסתם [לפוליטיקה] של ההמונים, בני השכבות הנמוכות, הפחות מאורגנות ופחות מורעות למעמדן, [ש]הפכה את הפוליטיקה לפופוליסטית" [שם, 8]). כמו חוקרי חברה ישראלים אחרים, שהדיון שלהם בנושא מתוחכם פחות, שפירא מוותר למעשה על התמודדות עם זהות מרכיביו של הפופולזיזם בישראל, ואינו מסביר את התהליך שבו תורגמה האידיאולוגיה המקורית של תנועת החירות לפוליטיקה פופוליסטית.

IV

אני מבקש לחזור עתה להשוואה שבה פתחתי בסיוע התובנות התיאורטיות שהוצגו כאן, ולנסות להסביר את עלייתו של נתניהו ואת נצחונו בבחירות האחרונות. נקודת המוצא תהיה השוואה בין התנועה הפרוניסטית בארגנטינה לבין תנועת החירות והליכוד של מנחם בגין. (מוכן שאין באפשרותי להיכנס כאן לדיון מעמיק בשתי תנועות אלה ואדגיש רק את הנקודות הרלוונטיות לדיון על פופולזיזם ופוסט-פופולזיזם.)

התנועה הפרוניסטית משמשת אב-טיפוס לדיונים רבים בסוגיית הפופולזיזם. בפרוניזם מתקיימים רוב המאפיינים המזוהים בספרות עם מסורת פופוליסטית: החתך הבין-מעמדי, היחס בין המנהיג להמונים, ההפרדה בין "הם" ל"אנחנו", האנטי-אינטלקטואליזם ועוד. היחס בין ההמונים למנהיג הוא אחד מהמרכיבים העיקריים של המיתולוגיה הפרוניסטית. הולדתו המיתית של הפרוניזם התרחשה במפגש דרמטי בין המון למנהיג, ב-17 באוקטובר 1945, בעת הצעדה של תומכי פרון לבואנוס איירס לדרוש את שחרורו של המנהיג הכלוא. המפגש בכיכר מאיו בין המנהיג לתומכיו היה אחר-כך אחד הריטואלים הקבועים של המסורת הפרוניסטית. חלק מההתרחשויות העיקריות בתולדותיה של התנועה, כמו הקרע בין פרון לשמאל הפרוניסטי ב-1974, התרחשו במהלך מפגשים אלו. המפגשים האלה הם שיאה של פרקטיקה פופוליסטית טיפוסית שבה העם מוצב כמושא העיקרי, מונח באמצעות ההמון, ועם זאת מפוצל על-ידי הרטוריקה של המנהיג לשניים: מצד אחד "אנחנו", העם האמיתי ומנהיגו, ומצד שני "הם", המתנגדים, אויבי העם, אלה הבאים מתוכך שחברו עם אלה שמחוצה לו. בגלל הרכבו החברתי של הגוש ההיסטורי הפרוניסטי לא נעשה מהלך כזה בפרוניזם באמצעות פנייה לְעַבְר מיתית (למעט נסיונות של הפלג הימני-לאומני של הפרוניזם להצביע על שורשים היסטוריים לפרון, בטענה להמשכיות בין פרון לבין סאן מרטין [גיבורה המיתית של ארגנטינה] ורוסאס [גיבורם של הלאומנים]). ה"אנחנו" הפרוניסטי הוא העם, הארגנטינים, בעוד "הם", ה-"antipatria" ("אנטי-מולדת") מזוהים עם האימפריאליזם. ביטוי לכך נמצא למשל באחת הסמאות המכוננות של הפרוניזם: "ברדן (שגרירה של ארצות-הברית בארגנטינה באותם ימים) או פרון", או הקריאה "על כל אחד מאיתנו (הפרוניסטים) שיפול, ייפלו חמישה משלהם (האנטי-פרוניסטים)".

לפרוניזם היה גם פן אנטי-אינטלקטואלי, למרות שלא מעט אינטלקטואלים היו פרוניסטים (מספרם עלה בהרבה לאחר הדחתו של פרון, ובמהלך שנות הששים ותחילת שנות השבעים). שוב אפשר למצוא המחשה לכך באחת הסמאות הפרוניסטיות: "אלפארגאטאס [הנעל הפשוטה של העובדים

החקלאיים] כן, ספרים לא". את האנטי-אינטלקטואליזם של הפרונוזים בראשית דרכו יש להבין בהקשר של ארגונינה בשנות הארבעים, שנים שבהן האידיאולוגיה הליברלית-אירופית היתה כר הביטוי העיקרי של הגוש ההגמוני שבמרכזו האוליגרכיה בעלת הקרקעות. אופיו של הגוש השליט קבע את אופיה התרבותי של ההתנגדות העממית לגוש השליט כבעלת תכנים אנטי-ליברליים ואנטי-אירופיים (Laclau 1978, 210).

הפרונוזים נולד ממיזוג בין קבוצה אליטיסטית פשיסטית – ה"Goú", קבוצת קצינים ימניים לאומנים, אשר לה השתייך פרוץ בשנות הארבעים המוקדמות – לקבוצות חברתיות שונות: אנשי צבא שראו בתיעוש דרך להתעצמות לאומית, פקידים מן המעמד הבינוני הנמוך, חלק מן ה"בורגנות הלאומית" (כפי שמכונים בארגונינה בעלי הון בינוניים וקטנים שאינם קשורים לחברות בינלאומיות או לאוליגרכיה בעלת הקרקעות), קבוצות ימניות לאומניות, מפלגות פרובינציאליות קטנות, וכמוכן – מעמד הפועלים (Ranis 1992). כפי שרניס טוען, פרוץ ניסה לבנות את הגוש הזה על-ידי שילוב של אינטרסים ורגשות משותפים למעמד הפועלים, למעמד הביניים ולחלק מהבורגנות. כר הביטוי העיקרי של התנועה הפרונוסטית היתה אידיאולוגיה פופוליסטית המשתמשת בטרמינולוגיה מרקסיסטית (פרולטריון, קפיטל, ניצול) בהקשר לא סוציאליסטי. כפי שמתאר זאת רניס: "מה שפרוץ הציע לא היה תודעה אינדיבידואלית של הליברל ולא תודעה מעמדית אלא תודעה חברתית קהילתית". הגוש ההיסטורי הפרונוסטי הרחיב את גבולות הדמוקרטיה כשכלל בתוכו קבוצות שעד אז היו מחוץ לשדה הפוליטי ובאמצעותו הפכו לסובייקט. מדובר בעיקר בפועלים מן הפרובינציאליות שהיגרו באותן שנים לעיר הבירה ולפריפריה שלה. פועלים אלה, ילידי ארגונינה, לא היו שותפים למסורות הרדיקליות (מסורת סוציאליסטית, קומוניסטית ואנרכיסטית) של בני מעמד הפועלים שהגרו לארגונינה מאירופה. הגוש ההיסטורי הפרונוסטי כלל אותם כאחת מן הקבוצות העיקריות (פרוץ הרבה לציין שהעובדים הם עמוד השדרה של הפרונוזים).

גם אם לא היתה קריאת תיגר על שיטת הייצור הקפיטליסטית כלל הפרויקט ההגמוני הפרונוסטי חלק מן התביעות והאינטרסים של קבוצות אלו, ואף חלק מצורות הארגון שלהן (כגון האיגודים המקצועיים). הפרונוזים היה הדרך של מעמד הפועלים לשיפור כלכלי (Rannis 1992), סטטוס חברתי וגישה לכוח פוליטי. רניס רואה בפרונוזים את נקודת האמנסיפציה הפוליטית של מעמד הפועלים (בניגוד, למשל לדיטלה וג'רמני, שרואים בתנועה ביטוי להטרונומיה של מעמד הפועלים). הוא טוען שלמרות שבשתי כהונותיו הראשונות של פרוץ היו מגבלות קשות על האופוזיציה, הרי "באופן פרדוקסלי חולל פרוץ דמוקרטיזציה בארגונינה בהביאו את מעמד הפועלים לשותפות מלאה יותר בתהליך הפוליטי". תיאור זה של רניס תואם את מה שטענתי לגבי הגוש ההיסטורי הפופוליסטי: הוא מכניס לשדה הפוליטי קבוצות שהורחקו ובכך מרחיב את המעגל הדמוקרטי (הפרונוזים הקנה בארגונינה את זכות ההצבעה לנשים) ונותן ביטוי לחלק מן האינטרסים של המעמדות הכפופים; לכן לא ניתן להסבירו רק במונחים של מניפולציה או הטרונומיה.

גם תנועת החירות/הליכוד בראשותו של בגין היתה תנועה פופוליסטית. בדומה לפרונוזים היא נולדה ממיזוג בין קבוצה אליטיסטית כמעט פשיסטית, אנשי "המשפחה הלוחמת", ותיקי אצ"ל ולח"י, לבין קבוצות חברתיות שהורחקו עד אז מן המערכת הפוליטית הישראלית ולא פעלו בה כסובייקט (עד המהפך היו המפלגות העדתיות הביטוי לאובייקטיפיקציה של עדות המזרח ולא לסובייקטיביזציה שלהן). השילוב עם קבוצות אלה הוא שהופך את חירות, תנועה שמקורותיה בימין הרדיקלי האירופי, שהייה אליטיסטית ואנטי-פופוליסטי, לתנועה פופוליסטית בעלת מרכיב לאומני חזק. כמו בפרונוזים, גם בליכוד אפשר למצוא את המאפיינים העיקריים של הפופוליוזם: ארגון שהייה יותר תנועה מאשר מפלגה, היחס המיוחד למנהיג, אנטי-אליטיזם, הצבת ה"עם" כמושא עיקרי ועיקרון עליון של השיח הפוליטי והאידיאולוגי בד בבד עם פיצולו בין "הם" ל"אנחנו". להבדיל מן הפרונוזים, בולטת בליכוד הפנייה לעבר המיתו, ולכך אדרש בהמשך.

מנחם בגין היה מנהיג, שבדומה לפרוץ ידע להשתמש בשפה והיה אמן המפגשים הבלתי-אמצעיים עם ציבור תומכיו. דוגמה לכך הוא נאום סגירת ה"קמפיין" לפני הבחירות ב-1981, בכיכר מלכי ישראל (בגין 1981). אתעכב בקצרה על נאום זה, שכן אפשר למצוא בו את רוב האלמנטים העושים את הליכוד לתנועה פופוליסטית. מופיעה בו התפיסה הכפולה של עם. מצד אחד, העם המאוחד אשר הוא התגלמות הטוב ("עם ישראל, יחד עומד"), עם אשר מקורותיו בעבר מיתו, ("ארץ אבותינו

מימי קדם). מצד שני, העם המפוצל בין "אנחנו" ל"הם". כמו פרוץ, גם בגין מטשטש את ההבדלים בין ה"אויב" מבחוץ לבין האופוזיציה הפנימית. פרוץ השיג זאת באמצעות סמטת הבחירות "ברוך או פרוץ". בגין כולל את יריביו הפוליטיים בין ה"הם", הלא-ישראלים, אויביו. תחת הקטגוריה "אויב" מופיעים הנאצים, הקומוניסטים, הערבים, כמוכן, אך גם המערך ו"מר פרס" בראשו: "מר פרס וחבריו... התייצבו נגד העם בישראל", או "הם [המערך] נתנו חומר לאויבנו".

בנאמו של בגין יש כמוכן לא מעט דמגוגיה והסתה (לנתניהו אין זכות יוצרים על ההסתה נגד השמאל), אך לא מדובר רק בדמגוגיה. בגין מתפקד כאותו "מייצג" שעליו כותב בורדייה, אשר על-ידי פעולת הייצוג "יוצר את הקבוצה [המיוצגת] שיוצרת אותו [כמייצג שלה]" (Bourdieu 1990, 62). בגין מציין בנאמו הישגים שונים הנוגעים במישורין לאינטרסים של הקבוצות החברתיות הכפופות המרכיבות את הגוש ההיסטורי: שיקום השכונות, חיסול המעברות, חוק חינוך תיכון חנים, תמיכה במדינת הרווחה, התערבות ממשלתית במקרה של אבטלה גבוהה, העדפת יעדים חברתיים על אינדיקטורים כלכליים ("לנו יש אינפלציה הרבה יותר גבוהה מאשר אצלם, אבל יש להם מיליונים מובטלים... אצלנו לא יהיה דבר הזה"). מדובר כאמור בנאום בחירות, ולכן אין בכוונתי לטעון שהישגים אלו הם ממשיים, מה גם שהאחראי למדיניות הכלכלית בהתחלת כהונתו של בגין היה שמחה ארליך הליברל, אך עצם העובדה שבגין אימץ אותם מראה שהיה מודע לאינטרסים של הקבוצות הכפופות. זאת ועוד, מכיוון שעד שנות השבעים האידיאולוגיה הציונית הסוציאליסטית היתה כר הביטוי העיקרי של הגוש ההגמוני, כל התנגדות אליו היתה צריכה להיות מנוסחת כאנטי-סוציאליזם (באותו אופן שבו הפרוניזם מתנסח תמיד כאנטי-ליברליזם).

המסר האנטי-אליטיסטי וזיהוי מרכיבי הגוש ההיסטורי באים לגבש את אותה תודעה שאצל פרוץ הושגה באמצעות השימוש במושגים כגון "פרולטריון" או "ניצול". בגין אומר: "לסוציאליסטים שלנו יש כסף, הם לא אוהבים קפיטליסטים, אבל קפיטל הם אוהבים...". הוא מאמץ לחיקו את עדות המזרח כקבוצה שהורחקה על-ידי הגוש השליט הקודם. הוא משווה את ההתקפה של הברוך דודו טופו על עדות המזרח לחילול השם ומצייר בתגובה את גבולות הגוש הקונטרה-הגמוני: "הצ'חצ'חים כולם במצורת זאב, אשרינו שהם במצורת זאב". כמו-כן הוא מוסיף: "אין לנו בעיה (של עדות המזרח), כולנו יהודים, כולנו שווים, כולנו". הליכוד מוצג כך כתנועה פופוליסטית אמיתית המרחיבה את גבולות הפוליטי, כדי לכלול בה את עדות המזרח כשוויים (ואכן מצבן משתנה לאחר המהפך, הן הופכות לסובייקט פוליטי, ואליטות חברתיות ופוליטיות מתוכן זוכות להתקדמות כלכלית מהירה, מבלי שיבוא כמוכן הקץ לניצולן ולקיפוחן של השכבות העממיות). אך בעת ובעונה אחת מציב בגין גם את גבולות הרחבת הדמוקרטיה: אלה הם גבולות הקולקטיב היהודי, שהפולטיניזם, הן אזרחי ישראל והן תושבי השטחים, מורחקים ממנו.

הגוש ההיסטורי הליכודניקי מורכב כאמור בעיקר מוותיקי "המשפחה הלווחמת" (קבוצה המתאימה לתיאורו של דיטלה את האליטות המתוסכלות, הסובלות מאי-הלימה בין מעמדן החברתי, הפוליטי והכלכלי (status incongruence) ומעדות המזרח. על-פי תיאורו של שפירא (Shapiro 1991) בגין מתחיל לבנות את הגוש הקונטרה-הגמוני כבר ב-1956, כשהוא נוטש את התפיסה המחתרנית לכיבוש השלטון, פונה לקהלים דתיים ומקים את סיעת תכלת-לבן בהסדרות. אפשר לפרש את כל הצעדים האלה כניסיון מוקדם לבנות גוש קונטרה-הגמוני. הפנייה לציבור דתי-מסורתי והתפיסה המהותנית של ה"עם" קשורים למשקלם של מוטיבים דתיים ומסורתיים בפופוליוזם של הליכוד. מוטיבים אלו אמנם בולטים, אך הם אינם הציר המרכזי (כמו אצל החרדים, למשל), וכמעט תמיד הם מתווכים ומקבלים ביטוי באמצעות הציר הלאומי/אתני, המשמש כבסיס מיתי ומקור מתמיד להבדל בין ה"הם" וה"אנחנו".

לצד הדמיון הרב בין שתי התנועות ראוי לציין בקצרה הבדל משמעותי ביניהן: המשקל שיש לחתך המעמדי בכר הביטוי האידיאולוגי של הגוש ההיסטורי הפרוניסטי, מול משקל החתך האתני/לאומי בליכוד. אם הגוש ההיסטורי הפופוליסטי קיבל ביטוי באמצעות הניגוד גוש שליט/עם וביחס אליו, הרי במקרה של הפרוניזם, הציר המקנה את אפיונו למכלול התופעות הפופוליסטיות הוא הציר המעמדי ואילו במקרה של הליכוד מדובר בציר האתני/לאומי. להבדל זה משמעות רבות, החל מאפיון הקבוצות הכפופות (מעמד הפועלים/עדות המזרח), דרך המרכיבים האידיאולוגיים (פנייה לעבר מיתי בליכוד, השימוש בטרמינולוגיה מרקסיסטית אצל פרוץ), וכלה בכך שבגלל המרכזיות

של המעמד, הפרונויזם היה לתנועה הרבה יותר מכלילה מאשר הליכוד, אשר כפי שצינתי כבר, ההכללה שלו מבוססת על הרחקה, הרחקת הפלסטינים.

V.

כעת אחזור לשאלה שהצגתי בפתח המאמר: איך להסביר את תמיכתן של השכבות החלשות בפרויקט הניאורליברלי שמציגים מנם מצד אחד ונתניהו מצד שני. החוקר הארגנטיני סידיקרו מנסה להסביר את התמיכה של השכבות העממיות במדיניות הניאורליברלית של מנם באמצעות תפיסת הסולידריות החברתית של דורקהיים (Sidicaro 1995, 149–148). יחד עם דורקהיים הוא טוען שההצבעה היא אקט חברתי ולא אינדיבידואלי. האדם המצביע אינו המצביע הרציונלי הבודד של התפיסות הליברליות, המצביע על-פי שיקולי תועלת אישיים, אלא הוא פועל כחלק מקבוצה, ותפיסותיו הן תפיסות הקבוצה. על-פי סידיקרו, חלק ניכר מהשכבות החלשות ממשיך להצביע עבור מנם מכיוון ש"הן עדיין מקבלות מכלול של ייצוגים חברתיים פרוניסטיים החורגים מן ההעדפה של מועמד זה או אחר". ייצוגים אלה מושתתים על "נאמנות" לפרונויזם, נאמנות שהיא פונקציה של ההיסטוריה הפוליטית והחברתית שלהם כשכבות עממיות. מקורם של ייצוגים אלה במאבקים ובפעילות הפוליטית הפרוניסטית ובצעדיו של פרון בשלטון (בעיקר בין 1945 ל-1951). אבל השכבות העממיות מוסיפות לראות את עצמן דרך הייצוגים החברתיים הפרוניסטיים ואלה זוכים לקיום גם אחרי שחל שינוי משמעותי בפרויקט ההגמוני אשר הפרונויזם שותף לו.

מעניין ככל שהינו, הסבר זה נותר בעל אופי סטאטי המאפיין את גישתו של דורקהיים. הוא אמנם מצליח להסביר את העקשנות של דפוסי ההצבעה הפרוניסטיים, אך מתקשה לנבא ולהסביר אפשרות של שינוי. אני מעדיף לבסס את הסברי על התיאוריה של בורדייה, במיוחד על מושג ה"הביטוס" שלו. ה"הביטוס" הוא שילוב של אופני התנהגות, נורמות, פרקטיקות והשקפות עולם, הטמונות לעתים קרובות בגוף ובתת-מודע, "נטיות עמידות לאורך זמן וניתנות להעברה, מבנים מובנים שיש להם נטייה מוקדמת לתפקד בתור מבנים מובנים". ה"הביטוס" הינו תוצר היסטורי האחראי מצדו להיווצרות של פרקטיקות אינדיבידואליות וקולקטיביות. "הוא מבטיח את הנוכחות הפעילה של נסיון העבר בצורת סכימות של תפיסה, מחשבה ופעולה" (Bourdieu 1990, 53–54). ההערכות המבוססות על ה"הביטוס" הן היפותיות פרקטיות המבוססות על נסיון העבר, ומקנות לניסיון זה משקל משמעותי. משום כך ה"הביטוס" מקנה לפרקטיקות אוטונומיה יחסית מקביעות חיצונית עכשווית, ומסביר את העקביות בהעדפות ובנטיות (המשכיות זו של ה"הביטוס" היא מה שבורדייה מכנה Hysteresis). עם זאת, ה"הביטוס" אינו מהות ואינו "היסטוריה ללא גורם-פועל", אלא תוצר היסטורי, תוצאה מצטברת של פרקטיקות, ייצוגים ומאבקים מן העבר. לכן הוא יכול להשתנות כל העת. בורדייה מתאר אותו כמערכת פתוחה, הממשיכה להיות מושפעת מן הניסיון, "הוא עמיד אבל לא נצחי". זאת ועוד, היחיד מובנה אמנם על-ידי ה"הביטוס" שלו, אבל הוא גם בונה אותו באופן פעיל (Bourdieu and Wacquant 1992, 133–136). העיקר לגבי דינמו הוא שזהותן של קבוצות חברתיות היא תוצאת קיומם של ה"הביטוס" משותפים, שותפות המושפעת מקרבן בשדה החברתי (אם כי אינה נקבעת על-ידיה באופן הכרחי). מכיוון שאת השדה החברתי חוצים קווי חיתוך רבים, הזהויות בתוכו מרובות ומרובות פנים, כשהבולטות של קו חיתוך זה או אחר היא תוצאה של פעילות היחידים בתוכו. הזהויות החברתיות מבנות את הערכים, ההעדפות, ואף את אקט ההצבעה בעת בחירות (Tessman 1995).

נחזור עתה למקרים שלנו. הפרונויזם והליכוד הציעו זהות לקבוצות הכפופות אשר היו חלק מן הגושים ההיסטוריים הפופוליסטיים (ביטויים כ"פרונויזם הוא רגש" או "הליכוד הוא בית" מתארים באופן ציורי שמדובר במשהו מעבר להעדפתה של מפלגה זו על אחרת). כפי שראינו, הם כוננו את עצמם ככוח חברתי מאוחד, כסובייקט פוליטי בעל זהות משותפת ויצרו "הביטוס" שלם סביב שותפות זו. ה"הביטוס" הזה מקנה משקל רב לנטיונות העבר ומביא לכך שהשפעות חיצוניות עכשוויות לא יתורגמו לשינוי בהעדפות. בהקשר שלנו, הוא מונע בראש ובראשונה שינויים בדפוסי ההצבעה.

בשני המקרים התעצמו השפעת ה"הביטוס" והזהות המשותפת על-ידי פחד, שחזק את תפקיד ההזדהות בקיבוע ההעדפה הפוליטית. בדוגמה של ארגנטינה, מדובר בפחד שיצרה ההיפר-

אינפלציה שהפילה את ממשלתו של אלפונסין חזעה את החברה הארגונית (אזרחיה משתמשים בדימויים של מלחמה כדי לתאר אותה תקופה). הפחד מפני האינפלציה הדוהרת הביא לכך שכל התערבות ממשלתית נתפסה, בעיקרון, כרעה חולה, הפרויקט הכלכלי הניאו-ליברלי נתפס כאלטרנטיבה אפשרית בלעדית, ונסגרה כל אפשרות להציג אלטרנטיבה אחרת. גם האופוזיציה היתה שותפה לאמונה זאת, ואנחלוס, המועמד הרדיקלי לבחירות ב-1989, הציג גם הוא תוכנית ניאו-ליברלית. במצב זה, ללא אלטרנטיבה ממשית מול מה שנתפס בתור האיום העיקרי, נותרה ההעדרה הפוליטית פונקציה של הזוהות הקיימת ולא נוצר שום גורם שישנה את הנטיות העמידות של התנהגות פוליטית.

במקרה הישראלי, בבחירות '96, הפחד נבע מגל הפיגועים. הטרור יצר או העצים תחושה חריפה של איום אישי, שתורגם בקלות על-ידי הרטוריקה הימנית לאיום קולקטיבי על "העם". כתוצאה מכך התחזקה התפיסה המהותנית של ה"עם" ונתחדדו מאפייניו הסותרים כקבוצה מאוימת, נתונה בסכנת קיום, אבל נצחית. ניתן לומר שהפחד החזיר את תומכי הליכוד המסורתיים אל אותו משפט של מנחם בגין שביטא את תפקיד הליכוד בכינון של עדות המזרח כסובייקט היסטורי: "נמול הפיגועים... אין לנו בעיה [של עדות המזרח], כולנו יהודים, כולנו שווים, כולנו". תפקיד זה של הפחד בחיזוק הגבולות של הזוהות הליכודניקית קיבל סיוע דווקא מתעמולת הבחירות של העבודה. תשדירי פרסום לא מעטים, כגון המונולוג של רמי הויברגר על נסיעותיו לאיי סיישל, המחישו "מבחוץ" את גבולות הזוהות, בחושפן את הניכור בין "פירות השלום" לבין חלק לא-מבוטל מן הקבוצות הכפופות, ניכור שעליו כבר הצביעו מבקרים רבים (סבירסקי 1993). בכל מה שנוגע לאיום הממשי, כפי שזה נתפס בתיווך תעמולת הבחירות בפרט, ובשיח הפוליטי בכלל, ההבדלים בין אופוזיציה לשלטון היו עוד פחות מובהקים מאשר בארגונייה. בתחום הביטחון, שני הגושים נשבעו להילחם בטרור בלי להסביר כיצד יעשו זאת. ובתחום הכלכלי, כמו בארגונייה, האופוזיציה בישראל אינה מציגה אלטרנטיבה לפרויקט הניאו-ליברלי, לא לפני הבחירות ולא אחריהן (ההבדלים בין שוחט לבין נתניהו הם הבדלים של קצב, סגנון ועיתוי, אך אפילו לא היה צריך להחליף את אנשי המקצוע: אותו מנכ"ל, אותו נגיד). בתנאים האלה היה ל"הביטוס" תפקיד מכריע. לא היה גורם ממשי שיערער על נטיות ההצבעה הקיימות והקשר בין תחושת זוהות להעדרה פוליטית רק התחזק.

מנם ונתניהו מייצגים תופעות פוסט-פופוליסטיות, והבחירה במונח אינה מקרית. היא מבטאת המשכיות וקרע ביחס למסורת הפופוליסטית. המשכיות באה לידי ביטוי בנאמנות השכבות החלשות לזוהות פופוליסטית שדרכה התכוננו כסובייקטים פוליטיים. הקרע מתבטא בדפוטים חדשים של יחסים בין ההמון למנהיג, הנשלטים עתה באופן בלעדי כמעט על-ידי ההיגיון הפנימי של התקשורת האלקטרונית, בראש ובראשונה הטלוויזיה, ובאופיו האקסקלוסיבי, והמרחיק של הפרויקט הפוסט-פופוליסטי. בשני המקרים שבחנו כאן, הפרויקט הזה מצמצם את גבולות השותפות בספירה הפוליטית ומקטין את המעגל הדמוקרטי. הסיבה הראשונה לכך היא דחיקתן של קבוצות חלשות לשוליים, תולדה של התוכנית הכלכלית. בישראל נוספת לשני אלה גם ההרחקה "האימננטית" של ערביי ישראל, דפוס שהחל להתערער בתקופת ממשלת רבין-פרס ועתה חזר לקדמותו. הסיבה השנייה לכך היא התחזקות אופיו הסמכותני של השלטון בגלל דפוסי האינטראקציה החדשים בין המנהיג להמון: המנהיג זקוק עתה עוד פחות מקודם לסיוע מצד פוליטיקאים מקצועיים וקבוצות מתווכות בשדה הפוליטי, יותר ויותר פעולות שלו הן "פעולות תקשורת" במובן הפשוט של המונח, כשדימויים של תמיכה באינטרסים של הקבוצות החלשות מוחלפים במעין מעגל סגור בדימויים של תמיכה במנהיג.

הבנת תופעת הפופוליוזם שלא כמונחים של מניפולציה, הטרונומיה או תודעה כוזבת, והבנת המנמוזם ועלייתו לשלטון של נתניהו כתופעות פוסט-פופוליסטיות, פותרות מן הצורך להסתמך על מונחים כגון "פרימיטיביות", ו"אירציונליות" ומדעות קדומות על קמיעות ולחשים. הבנה כזו מאפשרת להסביר את עלייתו של נתניהו לשלטון כתוצאה מיצירת תנאים להתחדשות הגוש ההיסטורי של הימין, וליצירת בלוק היסטורי אלטרנטיבי.

המכון להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן, אוניברסיטת תל-אביב

- ברעמי, 1996. הארץ, אוגוסט.
 בגין, מנחם, 1981. נאום בחירות, כיכר מלכי ישראל, 23.6.81.
 וולפנון, אברהם ואחרים, 1982. הפופוליזם בישראל ובעולם, האגודה לחקר מארקס והסוציאליזם, תל-אביב.
 סבירסקי, שלמה, 1993. "מחר", אצל אורי רם (עורך): החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל-אביב.
 קים, חנה, 1996. הארץ, אוקטובר.
 קרן, מיכאל, 1996. מקצוענים נגד פופוליזם, רמות, תל-אביב.
 שטרסלר, נחמיה, 1996. הארץ, ספטמבר.
 שפירא, יונתן, 1984. עילית ללא ממשכים, ספרית פועלים, תל-אביב.
 —, 1996. חברה בשבי הפוליטיקאים, ספרית פועלים, תל-אביב.
- Acunia, Carlos, 1995. *La nueva matriz politica argentina*. Buenos Aires: Nueva Vision.
 Altamirano, Carlos, 1994. *El orden y el movimiento*. Punto de Vista, Noviembre.
 Boron, Atilio, 1995. "El experimento neoliberal de Carlos Menem," in *Peronismo y Menemismo*, ed. Roy Hora. Buenos Aires: El cielo por asalto.
 Bourdieu, Pierre, 1985. "The Social Space and the Genesis of Groups," *Theory and Society* 1, 4.
 —, 1990. *The Logic of Practice: Outline of a Theory of Practice*. Stanford: The Stanford University Press.
 Bourdieu, Pierre, and Loïc J.D. Wacquant, 1992. *An Invitation to Reflective Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
 Canovan, Margaret, 1981. *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
 Casullo, Nicolas, 1994. *Pagina 12*, 6/12/94.
 Charlot, Monica, 1984. "Doctrine et image: le tatcherisme, est-il un populisme?" in *Le tatcherisme: doctrine et action*, ed. Jacques Leruez. Paris: La documentation française.
 Di Tella, Torcuato, 1965. "Populism and Reform in Latin America," in *Obstacles to Change in Latin America*, ed. Carlos Veliz. London: Oxford University Press.
 Germani, Gino, 1965. *Politica y sociedad en una epoca de transicion*. Buenos Aires: Paidos.
 Gramsci, Antonio, 1958. *Selected Writings*. New York: International Publishers.
 Hennessey, Alistair, 1969. "Latin America," in *Populism, Its Meanings and National Characteristics*, ed. Ghitta Ionescu and Ernest Gellner. London: Weidenfeld and Nicholson.
 Kircheimer, Otto, 1980. "El camino hacia el partido de todo el mundo," in *Teoria y sociologia criticas de los partidos politicos*, ed. Kurt Lenk and Franz Neuman. Barcelona: Anagrama.
 Laclau, Ernesto, 1978. *Politica e ideologia en la teoria marxista: capitalismo, fascismo, populismo*. Mexico: Siglo XXI.
 —, 1990. *The New Revolution of Our Times*. London: Verso.
 Laclau, Ernesto, and Chantal Mouffe, 1985. *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
 Marx, Karl, 1977. "The Eighteenth of Brumaire," in *Selected Works*, ed. Karl Marx and Friedrich Engels. Moscow: Progress Publishers.
 McRae, Donald, 1969. "Populism as an Ideology," in *Populism, its Meaning and National Characteristics*, ed. Ghitta Ionescu and Ernest Gellner.
 Mora y Araujo, Manuel, 1995. "De Peron a Menem, una historia del peronismo," in *Peronismo y Menemismo*, ed. Roy Hora. Buenos Aires: El cielo por asalto.
 Murmis, Manuel, and Jose Portantiero, 1971. *Estudio sobre los origenes del peronismo*. Buenos Aires: Siglo XXI.
 Nun, Jose, 1995. "Populismo, representacion y menemismo," in *Peronismo y Menemismo*, ed. Roy Hora. Buenos Aires: El cielo por asalto.
 Penia, Milciades, 1965. *El peronismo*. Buenos Aires: Penia Lillo Editor.
 Piccone, Paul, 1995. "Post-modern populism," *Telos* 103 (Spring).
 Portantiero, Jose, 1995. "Menemismo y peronismo, continuidad y ruptura," in *Peronismo y Menemismo*, ed. Roy Hora. Buenos Aires: El cielo por asalto.
 Rannis, Peter, 1992. *Argentine Workers: Peronism and Contemporary Class Consciousness*. Pittsburgh: The University of Pittsburgh Press.
 Shils, Edward, 1956. *The Torment of Secrecy: The Background and Consequence of American Security Policies*. London: William Heinemann.
 Shapiro, Yonathan, 1991. *The Road to Power: Herut Party in Israel*. New York: State University of New York Press.
 Shoultz, Charles, 1983. *The Popular Challenge: Post-War USA*. Raleigh: University of North Carolina Press.
 Sidicaro, Ricardo, 1995. "Poder politico, liberalismo y sectores populares," in *Peronismo y Menemismo*, ed. Roy Hora. Buenos Aires: El cielo por asalto.

- Tanguieff, Pierre-Andre, 1995. "Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem," *Telos*, 103 (Spring).
- Tessman, Linda, 1995. "Beyond Communitarian Unity in the Politics of Identity," *Socialist Review* 24(1+2).
- Wiles, Peter, 1969. "A Syndrome, Not a Doctrine: Some Elementary Theses on Populism," in *Populism, Its Meanings and National Characteristics*, ed. Ghitta Ionescu and Ernest Gellner. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Wargon, Silvia, 1994. *Pizza con champagne*. Buenos Aires: Espasa Hoy.
- Worsley, Peter, 1969. "The Concept of Populism," in *Populism, Its Meanings and National Characteristics*, ed. Ghitta Ionescu and Ernest Gellner. London: Weidenfeld and Nicholson.